
**TÜRKİYE’NİN DÜNYA MİRASI LİSTESİ’NDEKİ YERİ
VE YENİ BİR ADAY ÖNERİSİ**

**PLACE OF TURKEY IN THE WORLD HERITAGE LIST
AND A NEW CANDIDATE PROPOSAL**

Erdal AKPINAR*

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye’nin Dünya Mirası Listesi’ndeki yeri incelenmekte ve listeye yeni bir aday önerilmektedir. Öncelikli olarak Dünya Mirası Komitesi tarafından hazırlanan kriterler üzerinde durulmuş, Türkiye’nin dünya mirası varlıkları ve bu konuda yürütülen yeni çalışmalar gözden geçirilmiştir. Ardından yöreye yapılan gezilerden elde edilen bilgi ve veriler ışığında Gelibolu Yarımadası Tarihî Millî Parkı’nın kültür varlıkları incelenmiştir. Çanakkale Savaşı’na sahne olan millî park; doğal ortamı, savaş kalıntıları, mezarlıkları, anıtları, kitâbeleri, savaş öncesi dönemlerden kalma tarihî yapıları ve özellikle de misyonu ile özgün bir kültür varlığımızdır. Dolayısıyla millî parkın dünya mirası listesine alınması gerek ülkemiz, gerekse insanlık için büyük bir kazanç olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dünya Mirası, Türkiye, Gelibolu, Çanakkale Savaşı.

ABSTRACT

In this study, place of Turkey in The World Heritage List is investigated and a new candidate is proposed. First of all, the criteria which are prepared by the World Heritage Committee are considered and Turkey’s world heritage riches and the studies on this subject are examined. Then, the cultural riches of Gallipoli Peninsula Historical National Park are examined according to informations and data, which are obtained from to trip to the region. The national park, in which Çanakkale War broke out, is an our original cultural riches with its natural environment, war remains, cemeteries, monuments, tablets and historical structures from pre-war term and especially with its mission. Consequently, the acceptance of the national park to the World Heritage List will be a very big profit not only for our country but also for humanity.

Key Words: World Heritage, Turkey, Gallipoli, Çanakkale War.

* Yrd., Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi, e-mail: eeakpinar@gmail.com

1. GİRİŞ

Yaşadığımız çağda her ülke, sahip olduğu doğal ve kültürel varlıkları korumak ve uluslar arası alanda tanıtılabilmek için çaba göstermektedir. Esasen ekonomik bakımdan büyük masraflar gerektiren bu çabanın birkaç nedenden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bunların başlıcaları mevcut değerleri gelecek nesillere aktarabilme, medeniyetler arası mücadelede üstünlük kurma ve ülkeler arasında itibarlı bir konuma sahip olma arzusudur (Özgüç, 1998: 160-163). Ama asıl önemlisi hızla gelişmekte olan küresel turizm pastasından daha fazla pay alma isteğidir. Nitekim *miras turizmi* olarak da adlandırılan bu sektör, dünyada giderek önem kazanmaktadır (Shafer & Inglis, 2000: 73).

Doğal ve kültürel değerlerin korunması ve tanıtılmasında küresel etkinliklerin ve organizasyonların rolü önemlidir. Özellikle bütün ülkeleri bir çatı altında toplayan Birleşmiş Milletler (BM) ve O'nun bir alt kuruluşu olan Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) tarafından bu konuda yürütülen faaliyetler, uluslar arası alanda büyük bir etkiye sahiptir. Hiç kuşkusuz bu faaliyetler arasında 16.11.1972 tarihinde yürürlüğe giren Dünya Doğal ve Kültürel Mirası Koruma Sözleşmesi ayrı bir önem taşır. Bugüne kadar 177 ülke tarafından imzalanan bu sözleşme çerçevesinde belirli niteliklere haiz kültür ve doğa varlıkları *dünya mirası* ilân edilmekte ve *Dünya Mirası Listesi* adı altında yayınlanmaktadır. Ülkelerin kültür ve turizm alanındaki itibarları, âdetâ bu listedeki varlıklarının sayısı ile paralellik göstermektedir. Dolayısıyla ülkeler, Dünya Mirası Listesi'ne girebilmek için âdetâ yarış halindedirler (UNESCO, 2006).

Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü Genel Konferansı 17 Ekim-21 Kasım 1972 tarihleri arasında Paris'te toplanan 17. Oturumu'nda, doğal ve kültürel mirasın doğal faktörler ve sosyoekonomik koşulların etkisiyle giderek artan bir şekilde tahrip ve yok olma tehlikesine maruz kaldığı konusunda görüş birliğine varmıştır. Bu mirasın her hangi bir parçasının bozulmasının veya yok olmasının bütün dünya için yoksullaşma getireceğini öngören örgüt, istisnai değer taşıyan doğal ve kültürel varlıkların kolektif bir şekilde bütün taraf devletlerin katılımıyla korunması içine etkin bir sistem kurulması konusunda çeşitli kararlar almıştır. *Dünya Doğal ve Kültürel Mirası Koruma Sözleşmesi (Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage)* olarak kayda geçen 38 maddeden ibaret bu sözleşmenin 1. maddesinde, *kültürel miras* kavramının tanımı yapılmıştır. Buna göre tarih, sanat veya bilim açısından evrensel değere sahip mimarî yapı, heykel, resim, sit alanı, arkeolojik yapıt, kitâbe, mağara, ayrı veya birleşik yapı topluluğu ile tarihsel, estetik, etnolojik veya antropo-

lojik bakımdan evrensel niteliği olan insan veya insan-doğa bileşimi eserler kültürel miras sayılmaktadır. Sözleşmenin 2. maddesinde ise *doğal miras* şu şekilde tanımlanmıştır: Estetik veya bilimsel açıdan evrensel değere haiz doğal anıtlar, jeolojik ve fizyografik oluşumlar, tükenme tehdidi altındaki hayvan ve bitki türlerinin yetiştiği belirli yerler, bilimsel veya doğal güzellik bakımından istisnai değer taşıyan doğal sit alanları.

Konumuzu yakından ilgilendirmesinden dolayı dünya mirası listesine alınan eserlerde aranan niteliklerle ilgili ayrıntı vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz. Komite, bu çerçevede on kriter belirlemiş olup, ilk altı madde kültür mirasında, son dört madde ise doğal mirasta bulunması gereken nitelikleri ortaya koymaktadır. Bunlar: 1. Yaratıcı insan dehasının ürünü olması. 2. Belirli bir zamanda veya mekânda beşerî değerlerdeki önemli bir etkileşimi sergilemesi. 3. Yaşayan veya yok olmuş bir uygarlığa özgün bir şekilde tanıklık yapması. 4. İnsanlık tarihinin bir veya birden fazla önemli dönemini temsil etmesi. 5. Bir ya da birden fazla kültürü temsil eden geleneksel insan yerleşimi, denizden yararlanma ve arazi kullanımına dair önemli bir örnek oluşturması, özellikle bu örneğin çeşitli faktörlerin etkisi altında dayanıklılığını yitirmiş olması. 6. Evrensel öneme sahip olaylar, inançlar, gelenekler, düşünceler, edebî ve estetik eserler ile doğrudan ilişkili olması. 7. Eşsiz bir doğal güzele ve estetiğe sahip olması. 8. Dünyanın gelişim süreci çerçevesinde yer şekillerinin oluşumunu etkileyen jeolojik, morfolojik ve fizyografik faktörlerden kaynaklanan örnekler barındırması. 9. Evrim süreci bakımından önemli ekolojik ve biyolojik örnekler içermesi, yine ekosistemde karaların, kıyıların, denizlerin ve buralardaki bitki ve hayvan topluluklarının gelişimi bakımından önem arz etmesi. 10. Bilimsel açıdan evrensel değer taşıyan türler ile biyolojik çeşitliliğin kendi doğal ortamında korunduğu önemli habitatları içermesi (UNESCO, 2006).

Dünya Mirası Listesi'nde yukarıda belirtilen kriterlerden bir ya da birkaçına uygun çok çeşitli varlıklar yer almaktadır. Nitekim listede Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Özgürlük Anıtı (Statue of Liberty) gibi tek bir heykelden ibaret eserler yanında, Brezilya'daki Merkezî Amazon Koruma Kompleksi (Central Amazon Conservation Complex) gibi çok geniş alana yayılmış doğal varlıkları da görmek mümkündür. Yine listede muharebe alanı, kale, anıt ve toplama kampı gibi askerî özellikleri belirgin kültürel değerlere de rastlanmaktadır. Bunlar arasında en dikkat çekenler II. Dünya Savaşı'ndan kalma Polonya'daki Auschwitz Toplama Kampı (Auschwitz Concentration Camp) ile Hiroşima Barış Anıtı'dır (Hiroshima Peace Memorial). Frontiers of the Roman Empire (İngiltere), The Great Wall (Çin), Fortress of Suomenlinna (Finlandiya) ve Medieval City of Rhodes (Yunanistan) listede askerî nitelikleri ön plâna çıkan diğer varlıklardır. Esasen XX.

Yüzyıl'ın ilk yarısında yaşanan iki dünya savaşı, insanlık tarihi bakımından büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu savaşlara ait maddî kültür unsurlarının insanlık mirası olarak korunması ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Son yıllarda özellikle bilimsel alanda bu tür çalışmaların sayısı giderek artmaktadır. Örneğin Jeffery tarafından yapılan bir araştırmada Truk Lagoon adası (Mikronezya adaları) yakınlarında bulunan II. Dünya Savaşı'ndan kalma sualtı kalıntıları ayrıntılı bir şekilde tanıtılmıştır. Burada 1944 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin hava bombardımanları sonucu denize gömülen Japon donanmasının kalıntıları bulunmaktadır. Araştırmacı, tarihe ışık tutması ve sualtında bulunmasından kaynaklanan orijinalliği nedeniyle söz konusu savaş kalıntılarını dünya mirası listesine aday olarak önermektedir (Jeffery, 2004: 106-121).

Sözleşmenin 8., 9., ve 10. maddeleri çerçevesinde *Dünya Mirası Komitesi* adı altında 21 üyeli hükümetler arası bir komite oluşturulmuştur. Sözleşmeye taraf ülkeler, yukarıdaki tanımlara uygun varlıklarını tespit etmek ve belirli aralıklarla üyeleri yenilenen bu komiteye bildirmekle yükümlüdürler. Komite, kendisine bildirilen varlıkları yerinde incelemekte, kriterlere uygun olanları Dünya Mirası Listesi'ne almaktadır. Komite, listeye alınan varlıklarla ilgili gelişmeleri yakından takip etmektedir. Ayrıca komite, çeşitli nedenlerle asli özelliğini kaybetme tehdidi altında bulunan dünya mirası varlıkları konusuna ayrı bir özen göstermekte olup, *Tehlikede Olan Dünya Mirası Listesi* adı altında ayrı bir liste düzenlemiştir. Bu listeye göre sözleşmeye tabi ülkelerde 15'i kültürel, 18'i doğal nitelikli toplam 33 dünya mirası varlığı yok olma tehdidiyle karşı karşıyadır. Komite, ilgili ülkenin taahhütlerini yerine getirmemesi veya bozulma ve tahrip gibi nedenlerle evrensel niteliğini kaybetmesi durumunda söz konusu varlığı listeden çıkarabilmektedir. Diğer yandan komite, yasal tehditlerden ziyade ikna gücünü ve malî kaynaklarını kullanarak bu alanda ortaya çıkan sorunları çözmeye çalışmaktadır. Mısır'da Giza Piramitleri'ne zarar verecek otoyol yapımını engelleme, Meksika'da Gri balinaların üreme alanındaki tuz ocaklarını kapatma ve Afrika'da Victoria Çağlayanı'na baraj inşaatı projesini durdurma dünya mirasını koruma adına elde edilen başarılarından bazılarıdır. Sözleşmenin 15. maddesi gereği, bu alanda yapılacak çalışmalara malî kaynak sağlamak amacıyla *Dünya Mirası Fonu* oluşturulmuştur. Fonun kaynakları dünya mirasının korunmasında, restorasyonunda ve tanıtımında etkin bir şekilde kullanılmaktadır (Özel, 1998: 117).

2. AMAÇ ve YÖNTEM

Çalışmanın amacı, Türkiye'nin Dünya Mirası Listesi'ndeki yerini belirlemek ve ülkemiz adına yeni bir aday önerisi sunmaktır. Bunun için öncelikli olarak konuyla ilgili literatür taranmış, dünya mirasıyla ilgili kriterlerin ve uygulama esaslarının yer aldığı Dünya Doğal ve Kültürel Mirası Koruma Sözleşmesi metni gözden geçirilmiştir. Türkiye'nin mevcut ve geçici listede yer alan dünya mirası varlıklarının tanıtımlarında, ağırlıklı olarak literatürden yararlanılmıştır. Dünya Mirası Listesi'ne aday olarak önerdiğimiz Gelibolu Yarımadası Tarihî Millî Parkı'yla ilgili bilgiler ise yöreye çeşitli tarihlerde yaptığımız arazi gezilerinden ve yazılı kaynaklardan derlenmiştir. Konunun işlenişinde haritalara ve fotoğraflara yer verilmek suretiyle görsel zenginlik sağlanmaya çalışılmıştır.

3. TÜRKİYE'NİN DÜNYA MİRASI LİSTESİNDEKİ YERİ

Dünya Mirası Komitesi tarafından periyodik olarak güncellenen Dünya Mirası Listesi'nde 2005 yılı itibarıyla 137 ülkeye ait 812 adet varlık yer almaktadır. Bunların 628'i kültürel, 160'ı doğal, 24'ü ise hem doğal, hem de kültürel nitelikleri olan varlıklardır. Listede yer alan varlıkların coğrafi dağılımında Avrupa kıtasının (324 adet) belirgin bir ağırlığı söz konusudur. Nitekim listede 10 ve daha fazla varlığıyla dikkat çeken 20 ülkenin 11'ü bu kıtada, 3'ü Asya'da, 3'ü Kuzey Amerika'da, 2'si Güney Amerika'da, 1'i ise Avustralya'dadır. İtalya (40), İspanya (38), Almanya (31), Fransa (30), İngiltere (26) ve Rusya Federasyonu (23) bu alanda öne çıkan başlıca Avrupa ülkeleridir. Gerek doğal coğrafi özellikleriyle, gerekse kadim kültürleriyle büyük bir potansiyel barındıran Asya (185) ve Afrika (113) kıtalarının ise listede yeteri kadar temsil edilmedikleri görülmektedir. Asya kıtasında Çin (31), Hindistan (26) ve Japonya (13) listeye 10'dan fazla varlık sokabilmiş üç ülkedir. Afrika kıtasında ise Mısır (7) dahil hiçbir ülke bu rakamın üzerine çıkamamıştır. Yeni dünyadan Meksika (25), Amerika Birleşik Devletleri (20), Brezilya (17), Avustralya (16), Kanada (13) ve Peru (10) listede 10 ve üzeri varlıkla temsil edilen başlıca ülkelerdir. Listede komşularımızdan sadece Yunanistan (16 adet) Türkiye'den daha fazla varlık sayısına sahiptir. Diğer komşularımız Bulgaristan (9), İran (7), Suriye (4), Ermenistan (3), Gürcistan (3) ve Azerbaycan (1) ise nispeten daha az varlıkla listede temsil edilmektedir.

Türkiye, Dünya Doğal ve Kültürel Mirası Koruma Sözleşmesi'ne taraf olan ülkeler arasında yer alır. Sözleşme, 14.04.1982 tarih ve 2658 Sayılı Kanun ile kabul edilmiş, 14. 02. 1983 tarih ve 17959 Sayılı Resmî Gazete'de

yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Ancak Türkiye'nin, gerek sözleşme koşullarını yerine getirme, gerekse mevcut varlıklarını Dünya Mirası Listesi'ne sokma konusunda 1983-2005 dönemini kapsayan 22 yıllık zaman zarfında yeteri kadar başarılı olamadığı görülmektedir. Nitekim Türkiye bu süreçte sadece dokuz varlığını listeye sokabilmiştir. Buna karşın İtalya 40 varlıkla listenin başında yer almakta olup, 20 ülkenin varlık sayısı Türkiye'den fazladır. Diğer yandan Türkiye, listede yer alan veya listeye girebilecek nitelikte olan varlıklarını koruma ve değerlendirme hususunda da yetersiz kalmıştır.

Türkiye'nin Dünya Mirası Listesi'nde yer alan 9 varlığının 7'si kültürel, 2'si ise hem kültürel, hem de doğal niteliklidir. Bunlardan İstanbul'un tarihî mekânları, Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası, Hattuşaş, Nemrut Dağı, Xanthos-Letoon, Safranbolu kenti ve Troya kültürel, Göreme Millî Parkı ve Kapadokya ile Hierapolis-Pamukkale ise doğal-kültürel nitelikli varlıklardır (Kültür ve Turizm bakanlığı, 2005).

3.1. İstanbul'un Tarihî Mekânları

06.12.1985 tarihinde Dünya Mirası Kriterleri'nin 1., 2., 3. ve 4. maddeleri uyarınca listeye alınmıştır. Roma, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarına başkentlik yapmış olan İstanbul, çok sayıda tarihî esere ev sahipliği yapmaktadır. Listeye alınmasının ardından, Dünya Mirası Fonu'nun da katkılarıyla surların ve Ayasofya Müzesi'nin restorasyonuna başlanmıştır. Esasen diğer ülkelerin dünya mirası varlıklarıyla karşılaştırıldığında, İstanbul'un her biri tek başına listeye girebilecek pek çok değere sahip olduğu görülür. Dolayısıyla İstanbul'un bütün tarihî yapılarının tek isim altında aday gösterilmiş olması kanaatimize göre hatalı olmuştur. Geç de olsa bu hatayı fark eden Türkiye, Dünya Mirası Komitesi'ne sunmak için hazırlamış olduğu geçici listede Süleymaniye Camii ve Külliyesi, Ayasofya Müzesi ve Topkapı Sarayı'na ayrı ayrı yer vermiştir.

3.2. Göreme Millî Parkı ve Kapadokya

06.12.1985 tarihinde listeye alınmış doğal-kültürel nitelikli dünya mirası varlıklarımızdandır. Dünya Mirası Kriterleri'nin 1., 3., 5. ve 8. maddeleri çerçevesinde listeye alınmıştır. Avanos-Nevşehir-Ürgüp üçgeni içerisinde kalan ve *Kapadokya* olarak da adlandırılan Göreme vadisinde volkanik temel üzerinde flüviyal aşındırma faaliyetlerinin etkisiyle başta peribacaları ve kırgıbayırlar (badlands) olmak üzere ilginç rölyef şekilleri meydana gelmiştir. *Güzellikler diyarı* anlamına da gelen Kapadokya, doğal görünümü yanında Eskiçağ'dan günümüze kadar uzanan yerleşme tarihiyle ve daha çok dinî nitelikli eserleriyle dikkat çekmektedir. Özellikle Erken Dönem Hıristi-

yanlık yapıtlarının çok yaygın olduğu yöre, dünya listesine alındıktan sonra 25.11.1986 tarihinde millî park alanı ilân edilmiştir (Doğaner, 1995: 30).

3.3. Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası

06. 12. 1985 tarihinde Dünya Mirası Kriterleri'nin 1. ve 4. maddeleri göz önünde bulundurulmak suretiyle listeye dahil edilmiştir. Sivas'a bağlı Divriği ilçe merkezinde bulunan cami ve külliye, 1228 yılında Ahmet Şah ve eşi Adil Melike Turhan tarafından Ahlatlı mimar Hürrem Şah'a yaptırılmıştır. Yapıt, erken dönem taş işçiliğinin en önemli örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Caminin 1241 yılında Tiflisli Ahmet Usta tarafından inşa edilen abanoz minberi çok özel bir mimariye sahiptir (Aslanapa, 1993: 116). Camii ve külliye, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmektedir.

3.4. Hattuşaş

28.11.1986 yılında listeye alınmıştır. Alınmasında, Dünya Mirası Kriterleri'nin 1., 2., 3. ve 4. maddelerinde belirtilen nitelikleri bünyesinde bulundurması etkili olmuştur. Çorum ili'ne bağlı Boğazkale ilçesi sınırları içerisinde kalmaktadır. Anadolu'nun en eski prehistorik yerleşmelerinden biridir. M.Ö. 1700'lerde Hititlerin başkenti olarak önem kazanmıştır. Antik kente ait kalıntılar, ilk olarak Fransız arkeolog C. Texier tarafından tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular arasında Yazılıkaya Kitâbeleri, Büyükkale, surlar, tapınaklar ve çivi yazılı tabletler önem taşır. Döneminin en parlak medeniyetlerinden biri olan Hitit medeniyetinin aydınlatılmasında büyük rolü olan Hattuşaş, 1988 yılında koruma altına alınmıştır.

3.5. Nemrut Dağı

Adıyaman ilinin Kahta ilçesi sınırları içerisinde kalan Nemrut dağındaki antik kalıntılar, 11.12.1987 tarihinde Dünya Mirası Kriterleri'nin 1., 3. ve 4. maddelerine göre listeye dahil edilmiştir. Dağın yüksek kesimlerinde (2150 m.) M.Ö. I.Yüzyıl'da Kuzey Suriye ve Orta Fırat havzasında hakimiyet kuran Commagene krallığından kalma kalıntılar bulunmaktadır. Kahta ilçe merkezine 43 km. mesafedeki Commagene Kralı I. Antiouchus'a (M.Ö. 69-36) ait tümülüs ve çok sayıda yontma taş heykelin yer aldığı açık hava tapınağı tarihî ve sanatsal yönleriyle büyük bir öneme sahiptir. Kalıntılar 1984 yılında restore edilmeye başlanmış, ardından saha 1989 yılında millî park ilân edilmiştir.

3.6. Xanthos-Letoon

09. 12. 1988 tarihinde Dünya Mirası Kriterleri'nin 2. ve 3. maddeleri gereğince listeye alınmış dünya kültür varlıklarımızdandır. Muğla'nın Fethiye İlçesine 40 km kadar uzaklıktaki Kınık ve Kumluova köyleri sınırları içerisinde yer alırlar. Her ikisi de Eskiçağ Likya medeniyetinin önemli dinî ve ticarî merkezleri arasında sayılmaktadır. Buradaki kentsel kalıntılar, Hint-Avrupa dillerinin kökenlerine dair önemli ipuçları vermektedir. Bunlardan Xantos, MÖ. II. Yüzyıl'da Likya'ya başkentlik yapmıştır. Antik kentler, aynı zamanda Roma ve Bizans dönemlerine ait yapılarla da dikkat çekerler. Özellikle Letoon'daki Leto, Apollon ve Artemis tapınakları, manastır ve Roma tiyatrosu kalıntıları tarihî ve sanatsal açıdan büyük önem taşımaktadır.

3.7. Pamukkale-Hierapolis

09.12.1988 yılında listeye dahil edilmiş doğal-kültürel nitelikli varlıklarımızdandır. Dünya Mirası Kriterleri'nin 3., 4. ve 8. maddelerine göre listeye alınmıştır. Denizli il merkezine yaklaşık 17 km. uzaklıktaki Pamukkale kasabasında, Çökelez dağının eteğinde Paleozoik yaşlı kireçtaşları üzerinde gelişmiş travertenler güzel bir doğal görünüm meydana getirmiştir. Ayrıca travertenlerin oluşumunda belirleyici olan termal kaynaklar, yüzyıllardır insanlığa şifa sunmaktadır. Yöre, 1990 yılında özel koruma bölgesi ilân edilmiştir. Yakınındaki antik Hieropolis kenti, M.Ö. II. Yüzyıl'da Bergama Kralı II. Eumenes tarafından kurulmuştur. Frigyalılar döneminde başkent olan kent, özellikle Roma ve Bizans medeniyetlerine ait kalıntılarıyla dikkat çekmektedir. Diğer yandan Pamukkale, Hz. İsa'nın havarilerinden St. Philip'in burada yaşamış ve öldürülmüş olmasından dolayı Hıristiyanlık'ın dinî merkezlerinden biri sayılmaktadır (Doğaner, 1996: 7-38).

3.8. Safranbolu

17.12.1994 yılında Dünya Mirası Kriterleri'nin 2., 4. ve 5. maddeleri gereğince listeye alınmıştır. Kuruluşu M.Ö. 3000'li yıllara kadar uzanan Safranbolu, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı medeniyetlerinin izlerini taşımaktadır. Anadolu Türk kentlerinin genel özelliklerini taşıyan yerleşme düzeni, aynı zamanda yerel topografik ve iklimik koşulların etkisi altındadır. Ancak kentin en önemli özelliği, XVIII. ve XIX. yüzyıllardan kalma geleneksel Türk konut mimarisinin en özgün yapılarını bünyesinde barındırmasıdır. Tarihî dokusu bozulmamış 1008 konut yanında, Osmanlı döneminden kalma cami, hamam, kervansaray ve saat kulesi gibi yapılar kentin önemini artırmaktadır (Hacısalıhoğlu, 1995: 409-434).

3.9. Truva

02.12.1998 tarihinde Dünya Mirası Kriterleri'nin 2., 3. ve 6. maddelerine göre listeye alınan kültürel nitelikli bir varlığımızdır. Çanakkale il merkezine 30 km mesafedeki antik Truva (Troy) kenti, Kazdağı eteklerinde, Hisarlık kasabası yakınında yer almaktadır. İlk olarak 1871 yılında başlanan kazılardan elde edilen bulgular, kentin M.Ö. 3000'lerde kurulduğunu ve dokuz kültür katmanından oluştuğunu göstermektedir. Kent, Helenistik döneme ait önemli yapıtları, Truva Savaşı, tarihe ve edebiyata mal olmuş ünlüleri, yurt dışına kaçırılmış hazinesi ve mitolojik niteliğiyle Anadolu'nun en önemli antik yerleşmelerinden biri kabul edilmektedir.

3.10. Devam Eden Çalışmalar

Dünya Mirası Listesi'nde daha fazla varlıkla temsil edilebilmek yeni çalışmalar yapılmaktadır. Son olarak Karain Mağarası ve Efes Antik kenti listeye aday gösterilmişlerdir. Bunlardan Antalya il merkezine yaklaşık 30 km uzaklıkta, Döşemealtı kasabası yakınında bulunan *Karain Mağarası*, karstik nitelikli mağaralarımızdan biridir. Fakat mağaraya önem kazandıran asıl faktör, Anadolu'nun tarih öncesi dönemini aydınlatan en önemli yerleşme olmasıdır. Kazılarda Alt Paleolitik ile Demir Çağı arasını kapsayan çok değerli bulgular elde edilmiştir (Kökten, 1963: 19).

Diğer yandan kuruluşu Cilalı Taş çağı'na kadar inen *Efes antik kenti*, özellikle Roma ve Bizans medeniyetlerine ait önemli izler taşımaktadır. En parlak dönemini Roma İmparatorluğu zamanında yaşamış olan kent, Asya'nın ilk ve en büyük metropolü unvanını taşır. İzmir iline bağlı Selçuk ilçesi sınırları içerisinde yer alan ve tarihî süreç içerisinde birkaç kez yer değiştiren Efes, yerleşme kalıntıları yanında Hıristiyanlık için önem taşıyan St. John Bazilikası ve dünyanın yedi harikasından biri sayılan Artemis Tapınağı ile dikkat çeker. Efes; antik kent yerleşimi, St. John Bazilikası ve Ayosoluk kalesi ile birlikte listeye aday olarak önerilmiştir.

Listeye aday gösterilen bu iki kültürel varlığın dışında, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın yeni aday arayışı içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede bakanlık *geçici liste* oluşturmuştur ((Kültür ve Turizm bakanlığı, 2005). Bu listede yer alan ve gelecek yıllarda Dünya Mirası Listesi'ne aday gösterilmesi plânlanan 19 varlık ve bunların en belirgin özellikleri aşağıda yer almaktadır.

Süleymaniye Camii ve Külliyesi: XVI. Yüzyıl Osmanlı mimarisinin ve Mimar Sinan'ın başyapıtlarından biri olup, İstanbul'da bulunmaktadır.

Ayasofya: Bizanslılar döneminde kilise olarak inşa edilen, İstanbul'un fethinden sonra ise camiye dönüştürülen yapıt, günümüzde müze olarak kullanılmaktadır. Eserin en önemli özelliği, Hıristiyanlığın ve İslâm'ın izlerini bünyesinde barındırması ve her iki din için de simgesel değer taşımasıdır.

Topkapı Sarayı: Uzun yıllar Osmanlı Devleti bu saraydan yönetilmiştir. Saray, mimarî özellikleri ve başta Kutsal Emanetler olmak üzere zengin eser koleksiyonu ile dikkat çekmektedir.

Selimiye Camii ve Külliyesi : Mimar Sinan'ın *ustalık eseri* olarak nitelendirilen Selimiye Camii, Edirne kentimizde bulunmaktadır. Cami; her biri 71 m yüksekliğe sahip dört minaresi, özgün mimarisi, akustiği ve çinileri ile Osmanlı Medeniyeti'nin en önemli yapıtlarındadır.

Bursa ve Cumalıkazık: Bursa; Roma, Bizans ve özellikle de Osmanlı dönemlerine ait günümüze kadar ulaşmış çok sayıda özgün yapıtıyla önemli bir tarihî kent niteliği taşımaktadır. Yine il merkezinin 10 km. kadar doğusunda, Uludağ'ın eteğinde yer alan Cumalıkazık köyü; yedi yüz yıllık geçmişi, otantik konut mimarisi ve geleneksel yaşam biçimiyle dikkat çekmektedir.

Alanya Kalesi ve Tersanesi: Helenistik dönemde inşa edilen kale; Roma, Bizans, ve Selçuklu devletlerinde de önemini korumuştur. Kale sınırları içersinde bulunan kilise, saray ve hamam kalıntıları tarihî ve sanatsal bakımdan büyük değer taşımaktadır. Bir Selçuklu eseri olan Alanya Tersanesi ise, tarihte ilk askerî tersane olma niteliğine sahiptir.

Konya: Selçuklu medeniyetinin başkenti oluşu ve özellikle bu medeniyeti simgeleyen çok sayıda yapıtın varlığından dolayı geçici listeye alınmıştır.

İshakpaşa Sarayı: XVII. Yüzyıl Osmanlı yapıtlarından olan saray, Ağrı ili Doğubeyazıt ilçe merkezine 84 km. mesafede bulunmaktadır. Otantik taş işçiliği ve dönemin üstün teknolojisini yansıtan merkezî ısıtma sistemiyle önemli bir kültürel varlığımızdır.

Şanlıurfa ve Harran: Şanlıurfa, semavî dinler bakımından önemli bir merkezdir. Şanlıurfa'ya 48 km uzaklıktaki Harran kenti ise surları, medrese kalıntıları ve geleneksel konut mimarisiyle dikkate değer tarihî yerleşmelerimizden birisidir.

Mardin: Bir tepe üzerinde bulunan kalesi, tepenin yamaçlarında sıralanmış geleneksel konutları ve mâbetleriyle bozulmamış otantik bir kültürel dokuya sahiptir.

Ahlat: Geleneksel Selçuklu kentlerinden olan Ahlat, taş işçiliğinin özgün örnekleri ve dönemin yaşam kültürünü yansıtan mezar taşlarıyla Anadolu'da tarihî dokunun korunduğu az sayıdaki yerleşkelerden birisidir.

Sümela Manastırı: Trabzon'un Maçka ilçesi'nde, Altındere Millî Parkı sınırları içerisinde bulunur. Vadi tabanından yaklaşık 300 m yükseklikte, Karadağ'ın dik yamacında bir kaya kilise olarak inşa edilen manastır, sanatsal değeri yanında Hıristiyanlık açısından da önemlidir.

St. Paul Kilisesi ve Kuyusu: Hz. İsa'nın on iki havarisinden biri olan St. Paul, Tarsus'ta doğmuştur. İlçe merkezinde bulunan ve günümüzde cami olarak kullanılan (Eski Camii) kilise ile Aziz Paul'un yaşadığı evin bahçesindeki su kuyusu Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edilmektedir.

Demre St. Nicholas Kilisesi: Antalya iline bağlı Kale (Demre-Myra) ilçe merkezi, Likya uygarlığının altı önemli kent yerleşmesinden biridir. *Noel Baba* olarak da bilinen Aziz St. Nicholas'ın mezarının burada olması, Demre'yi dinî bir merkez haline getirmektedir. St. Nicholas Kilisesi, kaya mezarları ve antik Myra Tiyatrosu önemli kültürel varlıklardır.

Diyarbakır Kalesi ve Surları: Kale, ilk olarak Hurriler döneminde inşa edilmiştir. Roma İmparatoru II. Constantinius tarafından yontma taştan yaptırılan 82 burcun bulunduğu dış kale surlarının çevresi 5700 m, yüksekliği 12 m, genişliği ise 3-5 m kadardır. Kale; Artuklu, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde defalarca onarım görmüş olup, Çin Setti'nden sonra dünyanın en uzun yapay setti kabul edilmektedir.

Alahan Manastırı: Mersin iline bağlı Mut ilçesinin 20 km. kadar kuzeyinde, Göksu vadisine bakan dik bir yamaç üzerinde yer alan Alahan Manastırı, V. Yüzyıl Erken Bizans Dönemi'nin önemli dinî yapıtlarından birisidir.

Kekova: Antalya'nın Kale ve Kaş ilçeleri arasında yer alan Kekova, Türkiye'nin Akdeniz kıyılarındaki en büyük (5.7 km²) adasıdır. Kıyı kesimindeki Kaleköy (Simena) ile ada arasında, su altında tarihî batık kentin kalıntıları izlenebilmektedir. Yöre, tarihî niteliği yanında, doğal güzelliğiyle de dikkat çekmektedir.

Güllük Dağı (Termassos) Millî Parkı: Antalya il merkezinin 34 km kadar batısında bulunan millî park, adını Eskiçağ Anadolu site devletlerinden biri olan Termassos'tan almıştır. Antik kalıntılar, karstik topoğrafya şekilleri, zengin flora ve fauna yörenin turistik değerini artırmaktadır.

Doğubeyazıt-Denizli Güzergâhındaki Selçuklu Hanları ve Kervansarayları: Türkiye'nin İran'a açılan doğu kapısı Doğubeyazıt ile Denizli

arasında uzanan kervan yolu güzergâhındaki onlarca han ve kervansaray, bir bütün halinde geçici listede yer almaktadır.

4. YENİ BİR ADAY ÖNERİSİ: GELİBOLU YARIMADASI MİLLÎ PARKI

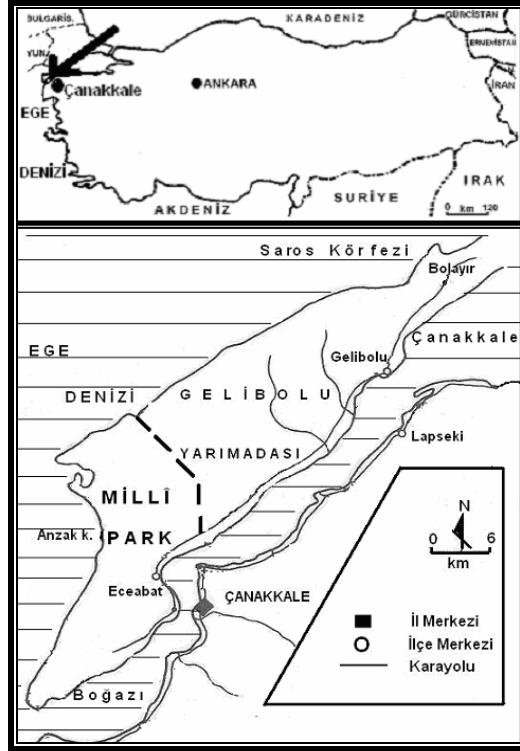
Türkiye'nin gerek Dünya Mirası Listesi'nde, gerekse geçici listede yer alan varlıklarının büyük bir bölümünü Eskiçağ uygarlıklarına ait kalıntılar ile dinî öneme haiz tarihî kiliseler oluşturmaktadır. Listede yakın tarihe, özellikle de Cumhuriyet Dönemi'ne ait hiçbir varlığın bulunmayışı ise dikkat çekicidir. Halbuki ülkemizde bu döneme ait önemli eserler bulunmaktadır. Bunlardan Türk ve dünya tarihînin seyrini değiştiren Çanakkale Savaşı'nın geçtiği Gelibolu Yarımadası Tarihî Millî Parkı özel bir öneme sahiptir. Millî parkın coğrafi özellikleri ve sorunları Okan Yaşar tarafından incelenmiştir (Yaşar, 2001: 171-201). Dolayısıyla bu başlık altında millî parkın doğal ve beşeri çevre özellikleri kısaca tanıtıldıktan konunun özünü oluşturan kültür varlıkları üzerinde durulacaktır.

Gelibolu Yarımadası Tarihî Millî Parkı, adından da anlaşılacağı üzere Gelibolu yarımadasında yer almaktadır. Trakya'nın güneybatısında, Çanakkale Boğazı ile Ege Denizi arasında yer alan yarımada Gelibolu yarımadası denir. İdarî bakımdan Çanakkale ile bağlantılıdır. Kuzeyinde Tekirdağ'ın Şarköy ve Malkara ilçeleri ile Edirne'nin Keşan ilçesi yer almaktadır. Alanı 900 km² kadardır. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan yarımada'nın en dar yeri (5 km) Bolayır iskelesi (Çanakkale Boğazı)-Yıldız koyu (Saros Körfezi) arası, en geniş yeri ise (17 km) ise Akbaş iskelesi (Çanakkale Boğazı)-Ece koyu (Saros körfezi) arasıdır. Yaklaşık 330 km² alana sahip Gelibolu Yarımadası Tarihî Millî Parkı, yarımada'nın güneybatı ucunda yer alır (Şekil 1).

Millî parkın yer aldığı Gelibolu yarımadası, yeryüzü şekilleri bakımından alçak platolar ve bu platoların üzerinde yükselen tepelerden oluşmaktadır. Savaş alanları olarak tarihe geçmiş pek çok tepenin (Kocaçimentepe, Kireçtepe, Kömürtepe, Yassitepe, Alçıtepe ve Bakacaktepe gibi) yüksekliği 400 m.nin altındadır. Arazi, genellikle yaz mevsiminde suları çekilen geçici akarsular tarafından (Kavak, Ilgar, Çokalcı ve Üçköprüler dere-leri gibi) yarılmış olup, küçük düzlükler dışında ovalara rastlanmaz. Yarımada'nın iç ve batı kesimleri meyilli ve engebeli olmakla birlikte, Çanakkale Boğazı kıyılarına doğru eğim değerleri düşmektedir (Doğanay, 2001: 187).

Gelibolu yarımadası uzun bir kıyı şeridine sahiptir. Yarımada'nın Ege Denizi kıyıları yüksek kıyılar sınıfına girmekte olup, deniz, kıyından itibaren hızla derinleşir. Bununla birlikte bu kıyılarda soğuk rüzgârlara ve dal-

galara karşı nispeten korunaklı körfez ve koylar bulunmaktadır. Kuzeyden güneye doğru Saros körfezi, Bakla burnu, Yıldız koyu, Ece koyu, Büyükkemikli burnu Anafarta koyu, Küçükkemikli burnu ve Anzak koyu bu kıyı şeridindeki başlıca girinti ve çıkıntılardır (Doğaner, 1994: 125-159).

Şekil 1. Gelibolu Yarımadası Tarihi Millî Parkı Konum Haritası.

Yarımadanın batısında, Marmara Denizi'ni Ege Denizi'ne bağlayan Çanakkale Boğazı (60 km) uzanmakta olup, kıyılarında Eceabat koyu dışında girinti-çıkıntılara fazla rastlanmaz. Eski bir akarsu vadisi olan boğazın genişliği 1.2 km (Çanakkale-Kilitbahir) ile 8 km (İntepe açıkları) arasında değişmektedir. Çanakkale Boğazı, deniz ulaştırması bakımından stratejik bir öneme sahiptir (Yazıcı ve Güner, 1998: 25-50).

Yörede Akdeniz iklimimin etkisiyle kızılçam ormanları ve zeytinlikler geniş bir alana yayılmıştır. Çam ormanından yoksun kesimlerde ise meşelikler ve fundalıklar gözlenmektedir. 25 Temmuz 1994 günü başlayan ve üç gün süren orman yangını, millî park ve çevresinde 4050 ha kadar orman alanını yok etmiştir. Ancak saha, 3.6 milyon fidan dikilmek suretiyle kısa bir

sürede yeniden ağaçlandırılmıştır. Dolayısıyla yarımada ya nispeten yeşil bir görünümün hakim olduğu söylenebilir.

Gelibolu yarımadası Ege Denizi ve Çanakkale Boğazı'na hakim konumu, fazla yapılaşma olmaması nedeniyle az bozulmuş kıyıları ve yeşil görünümüyle Türkiye'nin nadir yörelerinden birisidir (Ertin, 1998: 489-518). Kuşkusuz bu güzel doğal ortamın kendisine özgü bir çekiciliği vardır. Ancak bu çekicilik, bünyesinde barındırdığı kültürel varlıklarla birlikte ayrı bir anlam kazanmaktadır.

Millî parka adını veren Gelibolu, Helen dilinde *güzel kent* anlamında kullanılan Kallipolis'ten gelir. Kallipolis ise, yarımada'nın en önemli yerleşmesi olan Gelibolu kentinin tarihteki adıdır (Umar, 1993: 367). Kentin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, M.Ö. V.Yüzyıl'da bir Roma kale yerleşmesi şeklinde ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Ancak yarımada üzerinde yerleşme tarihi çok daha eskiye, Traklar dönemine kadar gider. Nitekim yörede yapılan yüzey araştırmalarında M.Ö. 3000 yıllarına ait bulgular elde edilmiştir (Özdoğan, 1986: 54-58). Bizanslılar döneminde bir ticaret ve liman kenti olan Gelibolu, 1354 yılında Osmanlı Devleti tarafından fethedilmiştir. Kent, fetihden sonra yıllarca Osmanlı Devleti'nin Avrupa kıtasındaki ilerleyişinde bir askeri üs ve donanma merkezi olarak önemini korumuştur. Gelibolu, Çanakkale Savaşı'nda tahrip olmuş, Kurtuluş Savaşı yıllarında Yunan işgali yaşamış, Bolşevik İhtilali sonrası Rusya'dan kaçarak Türkiye'ye sığınan Çarlık Ordusu mensuplarına (Beyaz Ruslar) ev sahipliği yapmıştır (İbrahimov ve Çalışkan, 2005: 224-231). Cumhuriyetin ilk yıllarında (1923-1926) vilayet olan Gelibolu, 1926 yılında kaza statüsüyle Çanakkale'ye bağlanmıştır. İlçede 2000 nüfus sayımına göre 46226 kişi yaşamaktadır. Yarımada'nın en büyük yerleşmesi olan Gelibolu kentinin nüfusu ise 23127'dir. Yarımada'nın bir diğer ilçesi ise daha güneydeki Eceabat'tır. Gelibolu Tarihî Millî Parkı'nın büyük bir bölümü, ilçe sınırları içerisinde kalmaktadır. Çanakkale Boğazı kıyısındaki Eceabat, yarımada'nın Anadolu ile ulaşımını sağlayan önemli bir iskele kentidir. İlçe merkezinin nüfusu 4778, ilçenin nüfusu ise 9929'dur. Buna göre Gelibolu yarımadasında toplam 56155 kişi yaşamaktadır.

4.1. Kültür Varlıkları

Hiç kuşkusuz tarihî yarımada'nın asıl önemi, Çanakkale Savaşı'ndan gelmektedir. Çanakkale Boğazı ve Gelibolu yarımadasında, İtilâf Devletleri ile Osmanlı Devleti orduları arasında iki yıla yakın devam eden muharebeler (3 kasım 1914-9 Ocak 1916) I. Dünya Savaşı'nın, dolayısıyla da tarihin akı-

şını değiştirmiştir. Başını İngiltere'nin çektiği İtilâf Devletleri'nin, Osmanlı Devleti'ni savaşta saf dışı bırakmak ve deniz yoluyla müttefikleri Rusya'ya destek ulaştırabilmek amacıyla Çanakkale Boğazı'na yüklenmeleri yeni bir cephenin açılmasına neden olmuştur. Ancak İtilâf Devletleri donanması deniz gücü üstünlüğüne rağmen boğazı bir türlü geçememiş, özellikle 18 Mart 1915 günü gerçekleştirdiği son taarruzda büyük bir yenilgiye uğradıktan sonra geri çekilmiştir. Karadan destek almaksızın boğazı geçemeyeceğini anlayan İtilaf kuvvetleri Gelibolu yarımadasını işgal etmeye karar vermiş, 25 Nisan 1915 tarihinde ilk çıkarma harekâtını başlatmıştır. Bu tarihten itibaren yarımada, batılı kayaklarda *Gelibolu Savaşları* olarak adlandırılan ve sekiz ay kadar süren pek çok muharebe yaşanmıştır. Çok dar bir alanda göğüs göğüse çatışmalara sahne Anafartalar, Conbayırı, Seddülbahir ve Arıburnu muharebeleri Türk ordusunun kahramanlığıyla olduğu kadar, uyguladığı askerî taktik ve stratejiyle de dikkat çekicidir. Özellikle Beşinci Ordu İhtiyat Tümeni Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın üstün askerî dehası başta Arıburnu ve Conkbayırı muharebeleri olmak üzere Çanakkale Savaşı'nın kazanılmasında ve *Çanakkale geçilmez* kaydının tarihe geçmesinde belirleyici olmuştur (Kurşun, 1996: 205-208).

Her iki taraftan toplam bir milyondan fazla askerin çarpıştığı Çanakkale Savaşı'nda İtilâf Devletleri'nden sadece İngilizlerin kaybı 214 bin civarındadır. Diğer itilaf güçlerine ait kayıplar eklendiğinde bu sayı 250 bini bulmaktadır. Türk tarafının kaybı konusunda ise 190 bin ile 350 bin arasında değişen farklı rakamlar verilmektedir. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı'nın kayıtlarına göre şehit sayısı 213 bin kadardır (Genelkurmay, 1980). Hiç kuşkusuz tarih, küçük bir toprak parçası üzerinde bu kadar uzun süren ve 500 bin kadar askerin can verdiği böylesi kanlı bir savaşa ilk kez tanık olmuştur. Çanakkale cephesinin bir diğer ilginç özelliği, savaşa katılan askerlerin mensubiyetleridir. İtilaf güçleri İngiliz, İrlandalı, Fransız, Anzak (Australian and New Zealander Army Corps), Hintli, Yahudi, Kanadalı ve Afrikalı gibi farklı uluslara ve ülkelere mensup askerlerden oluşmaktadır (Tuncoku, 2000: 43). Türk ordusu ise başta Anadolu olmak üzere o dönem Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan Irak, Suriye, Batı Trakya ve Filistin gibi vatanın dört bir yanından katılan askerlerden meydana gelmektedir. Savaşta her iki taraftan da hayatlarını kaybedenler, mezar yeri olarak tarihî yarımadayı âdetâ paylaşmışlardır. Çok sayıda araştırma, kitap, şiir, destan, belgesel ve sinema filmine konu olan Çanakkale Savaşı, başta Türk ulusu olmak üzere bütün insanlığın zihninde ve yüreğinde hak ettiği yeri almıştır.

Yakın tarihin en trajik savaşlarından biri olan Çanakkale Savaşı'ndan geriye pek çok anı ve iz kalmıştır. Muharebe alanlarında kilometre-

lerce uzanan siperler, batık gemi ve askerî mühimmat kalıntıları, farklı uluslara mensup askerlerin mezarları, efsaneler ve hikâyeler bunlardan bazılarıdır. Ayrıca yarımada üzerinde Osmanlı Devleti döneminden kalma kaleler, antik kent kalıntıları ve Gelibolu Mevlevihânesi gibi tarihî ve kültürel yapıtlar da bulunmaktadır (Şekil 2).

Şekil 2. Gelibolu Yarımadası Tarihi Millî Parkı'ndaki Önemli Anıtlar ve Muharebe Alanları.

Cumhuriyet Döneminde savaştan geriye kalan izlerin korunması için itina gösterilmiş, mezarlıklar düzenlenmiş, anıtlar inşa edilmiştir. Savaş alanının büyük bir bölümü 26.05.1973 tarih ve 7/6477 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile millî park haline getirilmiştir. Yakın zamana kadar Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu kapsamında değerlendirilen söz konusu millî park, özel öneminden dolayı 20.02.2000 Tarih ve 23970 Sayılı Resmî Gaze-

te’de yayımlanan *Gelibolu Yarımadası Tarihi Millî Parkı Kanunu* ile ayrıcalıklı bir statüye kavuşturulmuştur (Adalet Bakanlığı, 2006).

4.1.a. Muharebe Alanları:

25 Nisan 1915’de başlayan ve 9 Ocak 1916’da İtilaf güçlerinin yenilgisiyle sonuçlanan Çanakkale kara muharebelerinin geçtiği yerlerin hemen tamamı millî park sahası içerisinde yer almaktadır. Başlıca muharebe alanları Seddülbahir, Arıburnu, Anafartalar ve Conkbayırı’dır. Bunlardan yarımadaının güney uç noktasında bulunan Seddülbahir, adını buradaki bir köy yerleşmesinden almış olup, İtilaf kuvvetlerinin ilk kara çıkarması buradan başlamıştır. Yöre, özellikle Türk mevzilerinin bulunduğu Alçıtepe’yi ele geçirmek isteyen düşman güçleriyle Türk birlikleri arasında altı ayrı muharebeye sahne olmuştur. Tarihe I. Kitre, II. Kitre, III. Kitre, I. Kerevizdere, Zığındere ve II. Kerevizdere muharebeleri olarak geçen bu muharebelerde düşman kuvvetleri amacına ulaşamamıştır. Yarımadaaya yönelik ikinci büyük çıkarma harekâtı ise Saros körfezi kıyısındaki Arıburnu mevkiinden yapılmıştır. Bir Anzak kolordusunun Kocaçimen-Conkbayırı-Kemalyeri- Kavaktepe-Kabatepe hattını ele geçirmek için için 25 Nisan 1915 tarihinde başlattığı çıkarma harekâtı, Mustafa Kemal Paşa komutasındaki Türk birliklerinin güçlü direnişiyle karşılaşmıştır. Mustafa Kemal, cephanesi biten askerine: *Cephaneniz yoksa süngünüz var, süngü takın!* emrini burada vermiş, *Ben size taarruzu değil, ölmeyi emrediyorum* veczini burada söylemiştir. Diğer yandan Anzak koyu çıkarmasıyla başlayan, ardından Anafartalar ve Conkbayırı muharebeleriyle devam eden çarpışmalarda İngiliz-Anzak ortak güçlerinin amacı Kocaçimentepe-Conkbayırı mevzilerini ele geçirmek ve buradan boğaza inmektir. Ancak her iki muharebede de mağlup olan düşman kuvvetleri savaşıma güçlerini büyük ölçüde yitirmişlerdir. Geç de olsa amaçlarına ulaşamayacaklarını anlayan İtilaf Devletleri 20 Aralık 1915’de Arıburnu ve Anafarta’dan, 9 Ocak 1916’da ise Seddülbahir’den çekilmişlerdir.

4.1.b. Anıtlar ve mezarlıklar

Millî park alanı içerisinde Çanakkale Savaşı’nda şehit düşmüş Türk askerlerine ait çok sayıda şehitlik ile onların anısına dikilmiş anıtlar bulunmaktadır. Ayrıca yine aynı alanda Türk askeriyle savaşırken can veren İtilaf Devletleri ordularına mensup askerler için düzenlenmiş mezarlıklar ve anılarını yaşatmak için dikilmiş anıtlar vardır.

Çanakkale Şehitleri Anıtı: Gelibolu yarımadasının güney ucunda, İlyas burnunda yer alır (Fotoğraf 1). Morto koyuna bakan güney yamaç üzerinde ve Çanakkale Boğazı’na hakim bir noktadır. Anıt, Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından 213 bin Çanakkale şehidinin anısına dikilmiştir. Temeli

19 Nisan 1956 tarihinde atılmış, 21 Ağustos 1960 tarihinde tamamlanarak ziyarete açılmıştır. Anıtın inşasında Mimar Doğan Erginbaş ve İsmail Utkular ile Mühendis Ertuğrul Barla görev yapmışlardır. Anıt, kare biçiminde dört ayak üzerinde yükselmektedir (41.7 m). Anıt alanı 625 m² olup, yakınında Çanakkale Şehitleri Müzesi bulunmaktadır.

Fotoğraf 1. Çanakkale Şehitleri Anıtı'nın Morto Koyundan Görünümü.

İlk Şehitler Anıtı: Seddülbahir köyünde bulunan anıt, Çanakkale Savaşı'nda ilk şehit düşen askerlerin anısına dikilmiştir. *Cephanelik Şehitliği* veya *3 Kasım Şehitliği* olarak da adlandırılan mezarlık alanında yer almaktadır. Mezarlık, ilk olarak 1918 yılında düzenlenmiştir. 1967 yılında köylüler tarafından onarım gören alanda, 1986 yılında bugünkü anıt inşa edilmiştir.

Yahya Çavuş Anıtı: Yarımada'nın güney ucunda, Mehmetçik burununda yer alır. Ertuğrul koyuna hakim bir noktadadır. Ertuğrul koyundan çıkarma yapan düşman kuvvetleriyle çarpışırken can veren tabur komutanının yerine birliğin komutasını ele alan ve şiddetli çarpışmalardan sonra silah arkadaşlarıyla birlikte şehit düşen Ezinelî Yahya Çavuş ve takımı adına yaptırılmıştır. Anıt, 1993 yılında inşa edilmiştir.

Son Ok Anıtı: Alçıtepe köyünün 600 m kadar kuzeybatısında yer alır. III. Kitre Muharebesi'nde, 5 Haziran 1915 gecesi şehit düşen dokuz bin civarındaki Mehmetçik adına inşa edilmiştir. 1948 yılında dikilen anıtın yüksekliği 3.80 m.dir.

Mehmet Çavuş Anıtı: Arıburnu yakınında, *Cesarettepe* olarak da adlandırılan Kanlısirt üzerinde bulunmaktadır. Anıt, 1934 yılında, Anafarta-

lar Zaferi ve bu muharebelerde üstün cesaret örneği sergileyen Mehmet Çavuş anısına yaptırılmıştır.

Kemalyeri Anıtı: Conkbayırı'nın güneyinde, Kocatepe köyü ile Kanlısırt arasında kalan mevkie Kemalyeri denir. Mustafa Kemal Paşa, Arıburnu Muharebesi'ni buradan sevk ve idare etmiştir. Arıburnu Zaferi'nin anısına dikilen anıtın kitâbesinde, Atatürk'ün askerlerine hitâben söylediği veciz sözler yer almaktadır.

Zığındere Anıtı: Seddülbahir muharebelerinin en önemli safhalarından birini oluşturan ve 26 Haziran-12 Temmuz 1915 tarihleri arasında gerçekleşen Zığındere Muharebesi'nde şehit düşen on bin Türk askeri adına dikilmiştir. Anıt, Alçıtepe köyü yakınlarında, Sargıyeri mevkiindedir. 1943 yılında Orgeneral Nuri Yamut tarafından inşa ettirilmiş olup, yüksekliği 2.5 m.dir.

Havuzlar Anıtı: Seddülbahir muharebelerinden biri olan Kerevizdere Muharebesi'nde şehit düşen altı bin kadar Mehmetçiğin anısına dikilmiştir. Kilitbahir köyünün 3 km güneydoğusunda, Havuzlar mevkiinde bulunan anıt, 1961 yılında Çanakkale Şehitleri Abidesi Yardım Derneği tarafından yaptırılmıştır.

Onbaşı Seyit Anıtı: Kilitbahir yakınında, Mecidiye Şehitliği'nin karşısında bulunmaktadır. Mecidiye Topçu Bataryası'nda er olarak görev yaparken, 276 kg ağırlığındaki mermiyi tek başına topa sürüp ateşleyerek Ocean isimli İngiliz zırhlısını batıran Edremitli Seyit Onbaşı anısına yaptırılmıştır. Heykel şeklinde inşa edilen anıtta, Seyit Onbaşı'nın top mermisini sırtlama sahnesi tasvir edilmektedir.

Conkbayırı Anıtları: Çanakkale cephesinde en şiddetli kara muharebelerine sahne olan yerlerden biri de Conkbayırı'dır. Türk ordusunun hem savunma, hem de taarruz bakımından büyük kahramanlıklar sergilediği muharebelerin anısına beş ayrı noktada anıt inşa edilmiştir. Anıtların kitâbesinde Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'tan seçilmiş sözleri yer almaktadır.

Fotoğraf 2. 57. Piyade Alayı Şehitliği ve Anıtı

Bunların dışında, Yusufçuktepe Anıtları, Gözetleme Tepe Şehitliği Anıtı, Fevzi Çakmak Anıtı, Kabatepe Arıburnu Sahil Anıtı, Damakçılık Bayırı Anıtı, Mehmetçiğe Derin Saygı Anıtı, Kanlı Sırt Anıtı, Kireçtepe Anıtı, Büyük Kemikli Anıtı gibi gerek muharebelerin, gerekse şehit düşmüş Mehmetçiklerin anısına dikilmiş pek çok anıt daha vardır. Hiç kuşkusuz millî parkın kültür varlıkları içerisinde *şehitlik* olarak düzenlenmiş mezarlıkların da değeri büyüktür. Bunlardan Kanlısırt mevkiinde bulunan 57. Piyade Alayı Şehitliği ayrı bir önem taşır (Fotoğraf 2). Düzenlenmesi 1992 yılında tamamlanan şehitlikte, Conkbayırı muharebelerinde şehit düşmüş alay komutanı Yb. H. Avni Bey'in ve 628 askerinin mezarları bulunmaktadır. Ayrıca millî park alanı içerisinde İsimsiz Yüzbaşı Şehitliği, Havuzlar Şehitliği, Akbaş Şehitliği, Sargıyeri Şehitliği, İlk Şehitler Şehitliği, Çamburnu Şehitliği, Mecidiye Şehitliği, Soğanlıdere Şehitliği, Şahindere Şehitliği ve Arıburnu Şehitliği gibi binlerce Türk askerinin yattığı çok sayıda mezarlık bulunmaktadır (Fotoğraf 3).

Fransız Anıtı ve Mezarlığı: Morto koyuna bakan yamaç üzerinde yer alır. Anıt, Seddülbahir muharebelerinde Türk ordusuna karşı İngilizlerle birlikte çarpışırken ölen 12 bin kadar Fransız askerinin anısına dikilmiştir. Kitâbesinde *Fransa için öldüler* ibaresi vardır. Dört bölümden oluşan mezarlıkta ise kimlikleri tespit edilebilmiş 120 subay ve 2240 erin mezar taşları bulunmaktadır. İsimleri tespit edilemeyenler için ise toplu mezarlıklar inşa edilmiştir.

Fotoğraf 3. Çanakkale Şehitleri Anıtı Platform Alanından Bir Görünüm.

Hellespoint Anıtı: Yarımadanın uç kısmı, yani Seddülbahir ve çevresi Avrupalılar tarafından *Hellespoint* olarak adlandırılmaktadır. Anıt, muharebelerde İngiltere adına savaşa katılan ve ölen 18985 İngiliz, 248 Avustralyalı ve 1530 Hintli asker anısına dikilmiştir. 29. Kraliyet deniz Tümeni'nin ilk olarak karaya çıktığı Teke koyuna bakan Gözcübaba tepe üzerinde bulunmaktadır.

Lone Pine Anıtı ve Mezarlığı: Anzak koyuna bakan Kanlısirt üzerinde yer alır. Şekil itibariyle kiliseye benzeyen anıt, Anzak koyu çıkarmasında ölen 4228 Avustralyalı ve 708 Yeni Zelandalı asker anısına yapılmıştır. Mezarlıkta bir kısmı kimliği belirlenemeyen 1167 asker yatmaktadır. Saros körfezi kıyılarında, Küçükarıburnu ile Büyükarıburnu arasında bulunan koya, 18 Mart 1985 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından alınan bir kararla *Anzak Koyu* adı verilmiştir. Buraya dikilen anıtın kitâbesinde Türkçe ve İngilizce olarak Atatürk'ün şu veczi yazılıdır: *“Bu memleketin toprakları üstünde kanları döken kahramanlar, burada bir dost vatanının toprağında-sınız, huzur ve sükûn içinde uyuyunuz. Sizler Mehmetçikle yan yana, koyun koyunasınız. Uzak diyarlardan evlatlarını harbe gönderen analar; göz yaş-larınızı dindiriniz, evlatlarınız bizim bağrımızdadır, huzur içindedirler, hu-zur içinde uyuyacaklardır. Onlar, bu toprakta canlarını verdikten sonra ar-tık bizim evlatlarımız olmuşlardır”*. Her yıl 24-25 nisan günlerinde ülkemize gelen Avustralyalı ve Yeni Zelandalı konuklar, burada anma etkinlikleri düzenlemektedir. Ayrıca 25 Nisan, adı geçen ülkelerde *Ulusal Anzak Günü* olarak kutlanmaktadır.

Fotoğraf 4. Anzak Anıtı ve Mezarlığı.

Anzak Anıtı ve Mezarlığı: Avustralya ve Yeni Zelanda devletleri tarafından Conkbayırı muharebelerinde ölen Anzak askerlerinin anısına yaptırılmıştır. Conkbayırı mevkiinde bulunan anıtın yerden yüksekliği 25 m olup, üzerine 8 Ağustos 1915 kaydı düşülmüştür. Mezarlıkta ise kayıtlı 952 Anzak askeri yatmaktadır (Fotoğraf 4).

Bunların dışında millî park sahasında Çanakkale Savaşı'nda ölen İtilaf kuvvetleri askerlerine ait başka mezarlıklar da bulunmaktadır. Başlıcaları; V. Beach, Lancashire Landing, Pink Farm, Baby 700, Canterbury, The Nek, Shell Gren, Outpost, Embarkation ve Hill 60'tır.

4.1.c. Diğer Kültür Varlıkları

Millî park alanı ve yakın çevresinde Çanakkale Savaşı'na ait kültür varlıkları dışında başta Osmanlı Devleti döneminden kalma kaleler olmak üzere pek çok tarihî ve kültürel yapıt bulunmaktadır. Bunlar arasında Fatih Sultan Mehmet tarafından Çanakkale Boğazı'nı kontrol altında tutmak amacıyla boğazın en dar yerinde yaptırılan Kilitbahir Kalesi mimarî bakımdan büyük önem taşır (Fotoğraf 5). Anadolu yakasındaki Çimenlik Kalesi'nin tam karşısında yer alan ve 1551 yılında onarım gören kalenin ortasında, yonca yaprağı biçiminde bir iç kale ve yedi katlı kule bulunmaktadır. Yaklaşık 30 m yüksekliğindeki iç kalenin etrafında surlar ve sonradan eklenen Sarıkule, Mecidiye ve Namazgâh tabyaları yer alır. Kale, Çanakkale Zafiri'nin 65. Yıldönümü olan 18 Mart 1983 tarihinden beri sürekli ışıklandırılmaktadır.

Fotoğraf 5. Osmanlı Dönemi'nden Kalma Önemli Bir Mimarî Yapıt: Kilitbahir Kalesi.

Sultan V. Mehmet döneminde inşa edilen ve içerisinde İlk Şehitler Anıtı'nın bulunduğu Seddülbahir Kalesi (Kale-i Sultaniye), Osmanlı Devleti döneminden kalan diğer bir kaledir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de ilk fethettiği yerlerden biri olan Çimpe kalesi de yine Gelibolu yakınlarında bulunmaktadır.

Gelibolu Tarihi Milli Parkı Müdürlüğü'ne bağlı dört adet müze bulunmaktadır. Bunlar; Kabatepe Tanıtım Müzesi, Çamburnu İdare ve Ziyaretçi Merkezi, Çanakkale Şehitleri Müzesi ve Çamyayla Atatürk Evi'dir. İlk üçünde Çanakkale Savaşı'ndan kalan çeşitli belgeler ve bulgular sergilenmektedir. Gelibolu kara muharebeleri esnasında 19. Tümen Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın karargâh merkezi olarak kullandığı Eceabat ilçesinin Çamyayla (Bigalı) köyündeki ev, Kültür Bakanlığı tarafından 1973 yılında müze haline getirilmiştir. İki katlı müzede, Atatürk'ün kişisel eşyaları ve fotoğrafları sergilenmektedir. Çanakkale Savaşı'na ait belge ve bulguların önemli bir kısmının da Çanakkale il merkezindeki Çanakkale Boğaz Komutanlığı Müzesi'nde sergilendiğini belirtmek gerekir.

Yaklaşık 400 yıllık geçmişi bulunan Gelibolu Mevlevihanesi, yarımadanın Çanakkale Boğazı kıyısındaki (Akbaş iskelesi civarı) Antik Sestos kenti kalıntıları, XIX. Yüzyıl Osmanlı yapıtlarından olan Bigalı kalesi ve 1407 tarihli Gelibolu Azepler Namazgâhı yörenin diğer önemli kültür varlıklarıdır. Bunlardan namazgâh, araştırmacılar tarafından Osmanlı mimarisinin en ilginç yapıtlarından biri olarak kabul edilmektedir.

5. SONUÇ

Dünya Doğal ve Kültürel Mirası Koruma Sözleşmesi çerçevesinde UNESCO tarafından Dünya mirası Listesi oluşturulmuştur. Listede insanlık için özel önem taşıyan evrensel değere haiz doğal ve kültürel varlıklar yer almaktadır. Listeye girmeyi başaran varlıklar; korunma, malî destek ve özellikle tanıtım bakımından büyük olanaklara kavuşmaktadırlar. Söz konusu listede 2005 yılı itibariyle 812 varlık yer almaktadır. Ülkeler, periyodik olarak yenilenen listede daha fazla varlıkla temsil edilebilmek için büyük çabalar göstermektedirler. Ülkemizde bu konuda yürütülen çalışmalar ise pek yeterli değildir. Nitekim Türkiye listede sadece dokuz varlıkla temsil edilirken, doğal ve kültürel olanakları çok daha kısıtlı olan yirmi kadar ülke, listeye ondan fazla eser sokmayı başaramıştır. Diğer yandan Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından bu konuda hazırlanan geçici listenin yeteri kadar kuşatıcı olmadığı görülmektedir. Antik yerleşmelere ve Hıristiyanlık için önem taşıyan dinî merkezlere ağırlık verilmiş, doğal varlıklarımız ve Türk medeniyetine ait tarihî-kültürel yapıtlarımız ise nispeten ihmal edilmiştir. Üstelik listeye alınan varlıklar konusunda yeteri kadar bilimsel çalışma yapılmadığı anlaşılmaktadır. Kanaatimize göre ilgili kamu kurumlarının bu konuda daha sistematik bir çalışma programı yürütmesi gerekmektedir. Bunun için Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yüksek Kurulu bünyesinde, içerisinde konunun uzmanlarının da yer alacağı özel bir birim oluşturulabilir. Bu birim, öncelikli olarak Türkiye'nin dünya mirası kriterlerine uygun doğal ve kültürel varlıklarının envanterini çıkarmalıdır.

Esasen ülkemiz, dünya mirası kriterlerine uygun varlıklar bakımından büyük bir potansiyele sahiptir. Tespitlerimize göre bu kriterlere uygun kültürel varlıklarımızdan biri de Gelibolu Yarımadası Tarihî Millî Parkı'dır. Ege Denizi ile Çanakkale Boğazı arasında uzanan Gelibolu yarımadasının güney kesiminde yer alan millî park; denize ve boğaza hakim konumu, kıyıları ve ormanlarıyla ülkemizin nadir doğal ortamlarından birisidir. Ancak parkın asıl önemi, Çanakkale Savaşı'ndan gelmektedir. I. Dünya Savaşı'nın seyrini değiştiren ve yaklaşık iki yıl süren Çanakkale Savaşı'nın büyük bir bölümü, yüzölçümü 330 km² kadar olan bu daracık alanda geçmiştir. Yine her iki taraftan toplam sayıları 500 bini bulan can kaybı bu topraklarda yaşanmış, park alanı âdetâ top yekûn bir mezarlığa dönüşmüştür. Türkiye, savaştan sonra büyük bir insanlık ve hoşgörü örneği sergileyerek, kendi ordusuyla çarpışırken can veren farklı ülkelere mensup askerlerin anılarının en güzel şekilde yaşatılmasına olanak tanımıştır. Bugün millî park alanında Avustralyalı, Yeni Zelandalı, İngiliz, Afrikalı, Fransız, İrlandalı, Yahudi, Hintli ve Kanadalı askerler ile Türk askerine ait anıtlar ve mezarlıklar aynı

mekânı paylaşmaktadır. Bu özelliğinden dolayı *Barış Parkı* olarak adlandırılmıştır. Park müdürlüğünün kayıtlarına göre, yılda ortalama yerli ve yabancı iki milyondan fazla insanın ziyaret ettiği park alanında, savaşa katılan ülkeler tarafından çeşitli anma etkinlikleri düzenlenmektedir. Şüphesiz bu tablo bütün dünyaya insanlık, hoşgörü ve medeniyet adına önemli mesajlar vermektedir. Ayrıca alanda müzeler, çok çeşitli savaş kalıntıları ve geçmiş dönemlerden kalma tarihî ve kültürel eserler bulunmaktadır.

Tespitlerimize göre Gelibolu Tarihî Millî Parkı Dünya Mirası Kriterleri'nin özellikle 6. maddesinde belirtilen niteliklere tamamen uymaktadır. Dolayısıyla millî park, ilgili kurumlar tarafından gerekli çalışmalar yapılmak suretiyle Dünya Mirası Listesi'ne aday olarak önerilebilir. Ancak bunun için park alanı gözden geçirilmeli, özellikle mezarlıklar çağdaş standartlara uygun bir şekilde yeniden düzenlenmelidir. Bu konuda yaklaşık iki yüz yıllık geçmişi olan Washington'daki Arlington Ulusal Mezarlığı (Arlington National Cemetery) örnek alınabilir. Ayrıca alandaki turizm faaliyetleri ve park işletmeciliği millî parkın anlam ve önemine uygun olarak organize edilmelidir.

6. KAYNAKÇA

- Aslanapa, O. (1993). *Türk Sanatı, Remzi Kitabevi*, 3. Basım, İstanbul, s.116.
- Doğanay, H. (2001). *Türkiye Turizm Coğrafyası, Çizgi Kitabevi Yayınları*, Konya, s.187.
- Doğaner, S. (1995). "Peribacalarının Turizm Bakımından Önemi", *Türk Coğrafya Dergisi*, 30, 25-39.
- Doğaner, S. (1996). "Anadolu'nun Coğrafi Mirası: Pamukkale", *Türk Coğrafya Dergisi*, 31, 7-38.
- Doğaner, S. (1994). "Çanakkale Boğazı Kıyılarının Coğrafyası", *Türk Coğrafya Dergisi*, 29, 125-160.
- Ertin, G. (1998). "Trakya'nın Ege Kıyılarında Çevre Özellikleri ve Arazi Kullanımı", *Türk Coğrafya Dergisi*, 33, 489-518.
- Genelkurmay, (1980). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi V. Cilt III. Kitap: Çanakkale Savaşları, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı*, Ankara.
- Hacısalıhoğlu, İ.Y. (1995). "Geleneksel Türk Şehri: Safranbolu", *Türk Coğrafya Dergisi*, 30, 409-434.
- İbrahimov, A. Çalışkan, V. (2005). "Bir Kültür Transferi Örneği: Gelibolu'da Beyaz Ruslar", *Ulusal Coğrafya Kongresi 2005 (Prof. Dr. İsmail Yalçınlar Anısına) Bildiri Kitabı*, İstanbul, s. 224-231.

- Jeffery, B. (2004). World War II Underwater Cultural Heritage Sites in Truk Lagoon: Considering a Case for World Heritage Listing, *The International Journal of Nautical Archaeology* (2004) 33(1): 106–121.
- Kökten, İ.K. (1963-1964). “Karain’in Türkiye Prehistoryasındaki Yeri”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 22-23, 19.
- Kurşun, Z. (1996). *İslam Ansiklopedisi Çanakkale Muharebeleri Maddesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 8. Cilt, İstanbul, s. 205-208.
- Özdoğan, M. (1986). “Prehistoric Sites In The Gelibolu Peninsula”, *Anadolu Araştırmaları*, 10, 54-58.
- Özel, S. (1998). *Uluslar Arası Alanda Kültür Varlıklarının Korunması*, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul, s. 117.
- Özgüç, N. (1998). *Turizm Coğrafyası (Özellikler-Bölgeler)*, Çantay Kitabevi, İstanbul, s. 160-163.
- Shaffer, C.S., Inglis, G.J. (2000). “Influence of Social, Biophysical, and Managerial Conditions on Tourism Experiences Within the Great Barrier Reef World Heritage Area”, *Environmental Management*, 26 (1): 73–87.
- Tuncoku, A.M. (2000). *Anzakların Kaleminden Mehmetçik-Çanakkale 1915*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, s. 43.
- Umar, B. (1993). *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitâbevi Yayınları, İstanbul, s. 367.
- Yaşar, O. (2001). “Gelibolu Yarımadası Tarihi Millî Parkı (Barış Parkı), Yaşanan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 36, 171-201.
- Yazıcı, H., Güner, İ. (1998), “Çanakkale Boğazı’nda Ulaşım”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 35, 25-50.
- <http://whc.unesco.org/en/list/>, 8 Haziran 2006.
- <http://whc.unesco.org/en/criteria/>, 22 Haziran 2006.
- <http://law-ref.org/HERITAGE/article1.html>, 25 Nisan 2006.
- http://www.kulturturizm.gov.tr/portal/turkiye_tr.asp?belgeno=2668, 8 Haziran 2006.
- <http://www.discoverturkey.com/kultursanat/miraslistesi.html>, 4 Nisan 2000.
- <http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/1110.html>, 24 Mayıs 2006.

* * * *